

ANOTACIONS SOBRE L'HUMANISME

Per tal d'encapçalar unes modestes reflexions en forma d'assaig sobre l'home a l'època humanística, m'agrada de caure en la temptació de citar una frase símbol: «Chi non sente le cose che sentono gli altri infiniti uomini, costui solo non è uomo». Aquestes paraules, que per a mi tenen un so tan modern, són de l'escriptor i artista italià Leonbattista Alberti,¹ i recorden les tan sabudes d'Horaci: «Res que sigui humà no m'és aliè».

En considerar-les típicament humanistes, em veig tot seguit portat a provar d'examinar què és l'Humanisme —l'Humanisme renaixentista, és clar—, i, en conseqüència, tractar de precisar què entenem per Humanisme, per Renaixement i per Classicisme, en contraposició al concepte d'Edat mitjana.

I

HUMANISME I RENAIXEMENT

A) *De l'Edat mitjana al Renaixement.* — La tendència romàntica, representada per Burckhardt, establia una separació clara entre Edat mitjana i Renaixement. Modernament, en canvi, Huizinga ens ha fet veure la persistència dels valors medievals fins a una època molt més ençà dels límits tradicionalment acceptats en la còmoda subdivisió de la Història.

Ens podríem preguntar, per fer una mica de composició de lloc, què diferenciaria l'Edat mitjana del Renaixement. El retorn als clàssics? La contraposició entre el teocentrisme medieval i l'antropocentrisme renaixentista?

Si examinem, ni que sigui superficialment, la història cultural dels

1. *Della tranquillità dell'animo*, I, 24. Citat per TOFFANIN, *Storia dell'Umanesimo (dal XIII al XVI secolo)* (Nàpols 1933), 234.

pobles de l'anomenada Èdat moderna, hi trobaríem, em sembla, la pervivència de molts valors tradicionalment considerats medievals. Tantes i tantes coses de l'Espanya del segle XVII, per exemple, el puritanisme protestant o el catolicisme de la Contrareforma, em fan tot l'efecte d'una posició reaccionària; en el fons, doncs, medieval. Potser, com diu Huizinga, una veritable diferenciació entre dues èpoques que representen conceptes antagònics de la vida només es donà a Itàlia. A casa nostra, la transició, més o menys accentuada, entre les dues cultures ha quedat prou reflectida al llibre bàsic de Jordi Rubió *De l'Edat Mitjana al Renaixement*, publicat a Barcelona l'any 1948.

B) *La minoria humanista*. — En la cruïlla entre ambdues èpoques hi ha enclavat un fenomen que constitueix segurament la causa d'una lenta però real evolució de les idees. Aquest fenomen seria l'humanisme. En aquesta mena de moviments culturals, però, acostumem d'examinar el pensament dels qui el van expressar. I, com sempre, el pensament, formulat d'una manera intel·lectual, no pas en la seva forma vital, sempre l'expressa una *élite*. Em sembla que no som pas gaire lluny de la veritat quan afirmem, amb Eugeni d'Ors,² que el Renaixement afectà en principi unes cinc-cents persones. Diu Toffanin que la bellesa i la virtut de l'humanisme potser depengueren de representar justament un moviment d'oposició.³

C) *Les contradiccions*. — Fins i tot dins aquesta minoria, els ingredients de la nova mentalitat no es donen pas en estat pur. Això és obvi. Penso, per exemple, en la discrepància d'interpretacions sobre un poeta nostre, Jordi de Sant Jordi. Hi trobem un fons petrarquista? O bé únicament trobadoresc? Em sembla indubtable que participa de totes dues coses. Ja abans, en Bernat Metge, és prou evident el contrast entre el *Llibre de Fortuna i Prudència* i *Lo somni*. També és Huizinga qui diu que precisament són una cosa pròpia del Renaixement les contradiccions no resoltes que deriven d'un període de transició espiritual.⁴ Per exemple, la bellesa com a ideal de vida no seria únicament un concepte propi del Renaixement, sinó comú amb l'Edat mitjana, només que els horitzons de bellesa haurien canviat. De fet, qui sap si el veritable Renaixement ja és això:⁵ potser únicament un canvi de motllos. No hi ha una diferència essencial entre l'allegoria de l'Edat mitjana i la mitologia del Renaixement, continua

2. *Noussimo Glosario* (Madrid 1946), 476.

3. *Storia dell'Umanesimo*, 19.

4. *El problema del Renacimiento*, 153.

5. HUIZINGA, *El caso de la Edad Media*, I, 58. Vegeu també *El problema...*, 134.

dient l'autor d'*El capvespre de l'Edat Mitjana*; en el segle XIV comença a haver-hi una mena de competència entre l'una i l'altra.⁶

D) *Aproximació a l'humanista*. — Sempre ens trobem en un terreny relliscós quan tractem de definir els moviments culturals. En buscar exemples concrets, trobarem indefectiblement contradiccions que desorienten i persistències de la tradició que ens sorprendran.

Per tant, si es tracta de descobrir aquest moviment — l'Humanisme — en el seu context històric, abans que preguntar-nos què és l'Humanisme sempre serà més eficaç de preguntar-nos qui són els humanistes.⁷ Si més no, en l'únic terreny en què jo em puc situar, que no és el filosòfic, sinó el de la història de la cultura.

Perquè, si podem vacillar en tractar de definir l'humanisme, ens podem aproximar molt més a una hipòtesi raonable quan diem qui eren els humanistes. Aquests sí, que existeixen; i, a més, tenen consciència de pertànyer a una classe especial: allò que avui en diríem la *minoría d'oposició*; i estimen llur *prestigi*, i parlen dels *adversaris*.⁸

II

HUMANISME I CLASSICISME

A) *La persistència dels «clàssics»*. — Però voldria precisar una mica més en assenyalar la diferència entre Humanisme, Renaixement i Classicisme. Ja ho han fet d'altres, és clar; però formulant-la a la meua manera em sembla que m'oriento més.

Renaixement és una paraula convencional que vol indicar un retorn als antics, els qui avui anomenem clàssics. Ara, es produeix realment un retorn als clàssics? O, es produeix únicament a l'època humanista?

En primer lloc, els clàssics eren coneguts, amb més o menys deformacions, durant l'Edat mitjana. Aristòtil, passat a través d'Averroes, per exemple. El senequisme, anterior a l'humanisme (recordem només les *Flors o auctoritats de les Epístoles de Sèneca a Lucil*, divulgades a Catalunya).

Fins tenint present que eren coneguts indirectament, d'altres *renaixements* ja s'havien produït segles abans. Al segle IV, sant Agustí encara

6. *El Ocaso...*, II, 101.

7. JUAN MARICHAL, *La voluntad de estilo* (Barcelona 1957), 24.

8. Així Poggio Bracciolini, citat per TOFFANIN, 87.

era platònic i ciceronià. La interrupció cultural dels segles següents era la interrupció d'una cultura únicament *clàssica*, és a dir, greco-llatina. No n'hi havia pas d'altra, em sembla, que en el sentit estricte del mot cultura pogués interrompre's. Al segle IX, durant l'anomenat Renaixement carolingi, els personatges — minoria, és clar — que voltaven l'emperador prenién noms de l'antiguitat. En el nostre segle X, l'època de l'abat Oliba, hi havia qui escrivia preàmbuls de documents en hexàmetres llatins. Igual que havia de fer un secretari d'Alfons *el Magnànim* en ple segle XV.⁹ Al costat d'aquest coexistien, en la mateixa època i en la mateixa cort, preàmbuls amb un marcat *cursus* (estil tan blasmat per Salutati) i fins i tot en vers rimat a l'estil de seqüència. A Sicília, en el segle XII, al voltant de Frederic II, hi ha un focus de cultura grega que transcendeix igualment a la cancelleria imperial. Tot ha estat ja estudiat. ¿I no sabem prou bé que la doctrina tomista era bàsicament aristotèlica? Ens podríem preguntar si la qualificació d'humanistes convé o no a tots aquests homes que estem habituats a considerar totalment medievals. Jo diria que no.

B) *La nova visió dels «clàssics»*. — Més que no pas un retorn als clàssics, l'Humanisme representaria l'estudi directe dels clàssics, o l'estudi dels clàssics sota un altre aspecte, més amb intenció estètica que no pas moral; per exemple, com es reflecteix a la prosa, des d'Antoni Canals a Rois de Corella, parlant de la catalana, incloent-hi la literatura burocràtica.¹⁰ O bé la preferència per algun autor determinat, com ara Sallusti, rastrejat per Rubió en la literatura i en la cancelleria.¹¹ Algú ha dit que entre els *studia humanitatis* i els *studia eloquentiae*, aquests són els qui predominen, tot i que són els primers els qui els donen nom.¹² L'elogi de l'eloqüència, d'altra banda, és un dels temes que he trobat en els preàmbuls de la cancelleria catalana de Nàpols.

Però, bé que aquests caràcters sí que són humanistes, no són pas causa de l'humanisme, sinó més aviat efecte. Toffanin ha dit que l'Humanisme no depèn pas del descobriment dels còdexs antics, sinó al revés.¹³ Més encara, Rossi¹⁴ es pregunta si la tradició clàssica no era més viva a l'Edat mitjana, quan era transformada i assimilada, que no pas al Renaixement, quan ja havia esdevingut arqueològica. És la mateixa idea que expressa

9. Veg. l'article *Valor literario de los preámbulos de la cancellería real catalano-aragonesa en el siglo XV*, BRABLB, XXVI (1954-56), 223.

10. RUBIÓ, *Influència de la sintaxi llatina en la cancelleria catalana del segle XV*, «VII Congreso Internacional de Lingüística Románica», II: *Actas y Memorias* (Barcelona 1955).

11. *Sobre Sallusti a la cancelleria catalana*, SpF, 21 (1963).

12. ROSSI *Il Quattrocento*, dins la *Storia letteraria d'Italia*, ed. VALLARDI, 3.

13. *Op. cit.*, 87.

14. *Op. cit.*, 3.

Von Martin¹⁵ en parlar de «la natura reaccionària de l'humanisme»: l'anacrònic revifament del llatí clàssic fou allò que transformà el llatí de llengua viva en llengua morta (i el mateix podríem dir en el terreny de la cultura en general). I afegeix que el classicisme literari fou un infant nascut mort; que en l'ordre literari el classicisme resultà més un obstacle que no pas un estímul per al desplegament de la simplicitat i l'harmonia, que avui considerem característiques clàssiques. No sé pas si ho podem afirmar tan rotundament. El *medievalisme* tardà n'havia perdut molta, ja, d'harmonia.

C) *L'Humanisme*. — L'Humanisme, per a mi, queda més ben definit com una evolució de la mentalitat. Em sembla més certa la definició que en fa un descobriment de l'home aïllat de — no pas contraposat a — la idea teocèntrica. I aquesta mentalitat nova hauria comportat una curiositat per tots els fets i tots els problemes humans, els religiosos inclosos. I amb això tornàrem a la frase d'Alberti citada al començament. Per això em fa una mica de mal efecte, avui, quan algú és qualificat d'humanista perquè té afecció als clàssics. Entre les moltes coses humanes hi ha certament la cultura clàssica. Però ja a l'època renaixentista hi havia quelcom més: l'interès científic, per exemple. El cas dels renaixentistes enciclopèdics, com Leonardo, em donen una idea molt més clara del que avui hem de considerar humanisme. Rubió ho ha vist molt clar, aplicat a casa nostra, quan diu que Pere Miquel Carbonell, gran amic dels clàssics, no era humanista de cor, sinó un erudit pedant, perquè no havia comprès la nova espiritualitat.¹⁶

III

HUMANISME I CRISTIANISME

A) *Escèptics o crítics?* — L'esment que hem fet de l'apartament del teocentrisme, propi de l'home de l'època humanista, ens porta a la consideració d'un altre aspecte: la religió. Em sembla que no cal pas recordar que la mitologia, en el Renaixement, fou un ornament literari, no pas una creença; un simple canvi d'allegories, com he citat més amunt.

Hom ha pretès que l'humanisme comportava un escepticisme i que aquesta posició havia fet possible el protestantisme. Si ens atenim a les conseqüències, potser és cert. Però jo no consideraria pas que això fossin

15. VON MARTIN, *Sociology of the Renaissance* (Londres 1944), 55.

16. *Las cortes de Alfonso el Magnánimo y la espiritualidad del Renacimiento*, dins *Estudios sobre Alfonso el Magnánimo* (Universitat de Barcelona 1960).

característiques de l'Humanisme. Els humanistes, en si, no són pas escèptics, ni tampoc *protestants*. Per a mi, són crítics. Potser la diferència entre un *escepticisme* medieval i un *escepticisme* renaixentista és que aquest n'ha trobat l'expressió en la formulació racional — humana — dels problemes. Quan Bernat Metge veia «persuasions mesclades amb fe» en els arguments del rei Joan, representa aquest afany de racionalització, la necessitat de superar la simple credulitat per la raó.

Em plau de citar l'exemple de Lorenzo Valla. Quan escriu l'opuscle sobre la donació de Constantí, quan en combat l'autenticitat i, en conseqüència, el poder temporal dels papes, no és pas per escepticisme, sinó justament per l'afany de defensar la causa de la veritat, de la justícia i de Déu sense falses armes.¹⁷ La Història havia de donar-li la raó al cap de quatre segles: la purificació i el recobriment de prestigi del papat havia de venir després de la desposseïció de Pius IX.

Ja sabem que també el guiaven raons polítiques en la contesa entre Alfons *el Magnànim* i el Papa. Però, qui és pur? La cosa important és que Valla emprava mètodes històrics i filològics, i, segons Toffanin,¹⁸ «l'agut antitemporalisme de Valla estava compensat per una gran reverència pel Papa com a senyor d'esperits», idea compartida aleshores per molts doctes. Al capdamunt de la línia del Valla jo situaria Erasme. Al costat d'aquest, tant Calví com la Contrareforma, com deia abans, em semblen molt més *medievals*. I ningú no pot negar que l'intimisme religiós que conduirà fins a Erasme tenia arrels quatrecentistes. Cal llegir i relacionar els estudis de Rubió sobre l'espiritualitat del segle xv i del P. Batllori sobre l'erasmisme a Barcelona.¹⁹

Ja sabem que la tesi bàsica de Toffanin és que l'Humanisme — no el Renaixement — no és pas pagà, sinó cristià. Però no pas tomista, aristotèlic, averroista; sinó augustiniana, platònic, patristic. I en aquesta línia situaríem Eneas Silvi (Pius II), Valla; Ficino, per exemple. O Manetti, que devia influir en la nostra cort de Nàpols, autor d'un tractat *De dignitate hominis* adreçat al *Magnànim* i que, com és sabut, tant devia a la tradició patristica com a la cultura clàssica. I diu que Petrarca, citant sant Pau als grecs, deia: «En Déu vivim, ens movem i som, com han dit alguns de vosaltres», referint-se a Plató. I és que, segons Toffanin, tradició bíblica i tradició platònica són inseparables.²⁰

17. ROSSI, *op. cit.*, 57.

18. *Op. cit.*, 144.

19. RUBIÓ, *Las cortes de Alfonso el Magnánimo...* (traduït dins *La cultura catalana del Renaixement a la Decadència*, Barcelona 1964).; BATLLORI, *Vuit segles de cultura catalana a Europa* (cap. «Humanisme i erasmisme a Barcelona») (Barcelona 1958).

20. *Op. cit.*, 93-94.

B) *Els humanistes i el matrimoni.* — Un aspecte concomitant, i sovint oblidat — per això em plau de citar-lo —, és el concepte que l'Humanisme — o els humanistes — tenien sobre el matrimoni i la família.

A l'Edat mitjana, època de grans contrastos, com ha remarcat Hui-zinga, hi havia dos extrems: la virginitat en l'estat religiós, i la llicència de fet. En general, tot i que sant Tomàs coneix bé l'essència del matrimoni, els moralistes l'obliden totalment. En la pràctica, àdhuc entre el poble, el matrimoni és purament interessat; no se li dona cap valor profund.

Segons Toffanin, l'enfortiment dels vincles domèstics s'inicia amb la reforma de sant Francesc i de sant Domènec, i va avançant fins a mitjan segle xv, durant el qual la família moderna adquireix forma.²¹ Ja Burckhardt havia notat que la valoració de la família era una aportació, diu, «renai-xentista».

Prescindint de les tesis, i anant directament als humanistes, trobem que Coluccio Salutati, en una carta a Bartolommeo della Mella,²² defensa el matrimoni contra els judicis de Petrarca. El tema és sovint ocasió de disputes en el segle xv, en el qual el concubinat és cosa corrent. Però ens movem en el terreny de les idees, no dels fets.

El 1416, Francesco Barbaro, que tenia divuit anys, escriu, dedicat a les noces de Giovanni de Medicis, el tractat *De re uxoria*, que va des de l'elecció de muller a l'educació dels fills. Diu que supleix la inexperiència per l'erudició, seva i dels mestres: Ciceró, Livi i Plutarc.²³

El 1439, Guiniforte Barzizza, amb sentit més realista, adreça una carta a Franciscus Scintiglie reprovant l'amor lliure i aconsellant el matrimoni. Les normes que dona per a l'elecció de muller són basades en qualitats que revelen una certa *modernitat* de conceptes.²⁴ Diguem de passada que aquest Scintiglie em fa tot l'efecte d'ésser Francesc Gilabert de Centelles, valencià, al qual la reina Maria, tan puritana, retreia en alguna carta la vida llicenciosa i li buscava bons partits.

He vist citats diversos tractats d'aquesta mena. Del Campano, *De dignitate matrimonii*; d'Agnolo Pandolfini, el *Trattato della famiglia*, també atribuït a Alberti. I el Pontano, al costat de la poesia eròtica, canta, en les composicions funeràries, l'amor conjugal. En la línia més pura de l'humanisme, entrat ja el segle xvi, trobaríem un aspecte paral·lel en Lluís Vives. Puc afegir que, en to menor, he trobat l'elogi del matrimoni en dos preàmbuls de la cancelleria catalana de Nàpols, aquest canal d'introducció d'humanisme que Rubió descobrí.

21. *Op. cit.*, 25.

22. *Epistulae*, II.

23. ROSSI, 41-42.

24. *Gasparini Barzizza et Guiniforte filii ... Epistulae*, ed. FURIETTO (1723).

Advertiment al marge: l'erotisme de molts humanistes, encara que en formes noves, no és pas res de nou ni, per tant, res propi de l'humanisme. Era corrent a l'Edat mitjana — ho remarca Huizinga²⁵ —, durant la qual persistien formes paganes d'himeneu i d'epitalami, malgrat la transformació cristiana del matrimoni, que havien de durar fins ben entrat el segle XVII. En canvi, el concepte modern del pudor neix, diu, de l'intimisme que s'inicia a l'època humanista.

C) *L'humanisme i la dona.* — Tot això va lligat probablement amb la valoració de la dona, que ja trobem en el *De claris mulieribus* del Petrarca, reaccionant contra la misogínia medieval. No oblidem pas la reverència trobadoresca per la dama, però em sembla molt més artificial, literària, que la del Renaixement, en el qual aquesta adquireix més importància, participa de la instrucció (fins la dels clàssics), i produeix, per exemple, autors d'epístoles llatines elegants i erudites, com aquella Isotta Nogarola que, ja madura, diu que disputava amb el pretor de Verona sobre si la culpa era d'Adam o d'Eva.²⁶ Voldria tornar a repetir que es tracta de minories. Com sempre, però.

IV

HUMANISME I SOCIETAT

A) *Nous conceptes.* — La reflexió sobre l'Humanisme (i el Renaixement) no es pot pas limitar al terreny de les idees, sinó que ha de projectar-se sobre les qualitats específiques de la seva societat, en la qual aquelles idees van arrelant.

Ja hem parlat de la consciència crítica. Podríem esmentar, per exemple, els nous ideals sobre l'educació del príncep. Ideals que passen de les armes a la *humanitas*. (Pensant en la persistència tardana del medievalisme de què parlàvem, ¿no veuríem aquí un parallelisme amb els segles XVII i XVIII espanyols, entre els Àustries i un Carles III afeccionat a la botànica?) Volent interpretar el pensament del rei Alfons IV, el secretari Joan Olzina, valencià, en el preàmbul en hexàmetres citat, posa les lletres davant les armes en l'escala de valors reial. Ideals de forma i dignitat, segons el

25. *El ocaso...*, cap. VIII.

26. Rossi, *op. cit.*, 41-42.

Pontano; de grandesa i majestat, segons Lomazzo, de «gravità riposata», segons Castiglione.²⁷

Podríem esmentar l'humor en la seva forma moderna, conseqüència potser d'un afinament de la personalitat, que trobem revelat en tantes epístoles entre humanistes i que en la nostra novellística trobem ben palès en tants moments boccaccescos del *Tirant* i, qui sap si encara més, potser per més italianitzat, en certs episodis fins i frescos del *Curial*. O bé la idea de la fama proporcionada pels homes de lletres, concepte explanat pel Poliziano, que ja trobem, segurament d'origen italià, en els secretaris de la cancelleria reial d'Alfons *el Magnànim*, com dèiem. O bé l'optimisme i l'afirmació de la vida, que, segons Huizinga,²⁸ en el segle xv no trobaríem pas fora d'Itàlia. O «com ordenar la república amb la ploma», o la conjunyació de la individualitat amb l'afany sociable.²⁹

B) *Literatura i art.* — Fixem-nos més especialment en dos d'aquests conceptes, perquè no tinc prou elements per a aprofundir en els altres: les lletres i les arts.

En l'escriptor trobem allò que Marichal ha anomenat la «voluntad de estil», producte d'una consciència del propi valor, de la importància de la personalitat d'humanista. És ara quan neix l'*escriptor d'ofici*. I aquesta consciència — torno a un tema que he estudiat de prop — baixa fins a les esferes més modestes culturalment: els funcionaris de la cancelleria catalana de Nàpols, que escriuen preàmbuls de documents amb afany *creador* i es cartegen amb els humanistes italians, cercant la perfecció de l'estil segons mòduls ciceronians i sallustians, i citant autors llatins novellament revalorats.

Vegem ara què passa en l'art. L'Edat mitjana era una època d'arts *aplicades*. A l'època renaixentista, a conseqüència de la curiositat humanista i del nou valor concedit a la bellesa, neix el concepte d'art *inútil*, neix el sentit artístic. Per altra banda, hi trobem el descobriment de la realitat com a conseqüència de l'observació de la natura, tot just elevada a valor estètic, substituint la introspecció que fa pintar símbols, com ha dit Joan Fuster: «Aquesta realitat no era la del Jesús sentit religiosament i no podia ésser la del déu pagà; l'única *realitat* a pintar — a copiar — era la d'una figura humana, vestida d'una o d'una altra manera, en una o en una altra actitud, però només això: una figura humana».³⁰

27. Veg. VON MARTIN, *op. cit.*, 75.

28. *El ocaso...*, I, 48.

29. MARICHAL, *op. cit.*, 51 i 104.

30. *El descrèdit de la realitat* (Palma de Mallorca [1955]), 27.

V

HUMANISME I LLIBERTAT

L'humanista tardà, en la seva mateixa devoció a la personalitat pròpia, aliena la seva llibertat. Per tal de viure dedicat al seu *ofici* amb més tranquil·litat que els humanistes d'un segle abans (Boccaccio o Salutati, per exemple), ofereix la llibertat a canvi d'una dedicació personal incondicional.³¹ Els humanistes de la primera generació treballaven. Els de la segona tenien càrrecs més o menys nominals que els proporcionaven una rendeta per a anar tirant. Els de la tercera viuen a càrrec definitiu d'un mecenes.

Per això, en certa manera, els humanistes que volien ésser fidels a llur vocació d'humanistes condemnaven l'Humanisme al fracàs, ja que aquest implicava un respecte a la pròpia llibertat, a la pròpia personalitat, més que no pas a la pròpia feina. I ells s'han de supeditar incondicionalment al protector. La necessitat d'una independència espiritual respecte a qualsevol poder humà serà una característica de l'humanisme de totes les èpoques. Per això, al final del segle xv i principi del xvi, l'Humanisme, malgrat l'existència d'alguns humanistes, havia desaparegut. Al seu lloc quedava únicament la seva conseqüència: el fenomen cultural que coneixem amb el nom de Renaixement.

JOAN RUIZ I CALONJA

Societat Catalana d'Estudis Històrics.

31. VON MARTIN, *op. cit.*, 58; veg. també pàgs. 61 i 65-70.